

A kommunizmus kultúrpolitikája Magyarországon A könyvkiadás helyzete és az egyházi szamizdat megjelenése a Kádár-korszakban

„Nem szívesen leplezem le magam, de úgy vagyok ezzel: nekem mindegy, hogy zongorán vagy cimbalmon, csak az én nótámat játsszák. Nekem elsőként az a lényeg, hogy a különböző stílusokkal a szocializmus ügyét akarják-e szolgálni. Hogy ezt hatszögletű emberfejjel fejezi-e ki, vagy harmóniával, az teljesen mindegy, az az elsődendő, hogy a szocialista forradalom ügyét akarja-e szolgálni és kifejezésre juttatni.” (Kalmár, 1998) Kádár János e szavai olvashatóak Kalmár Melinda *Ennivaló és hozomány* című munkája hátlapján. Ezek jelentették a kádári kommunizmus kultúrpolitikájának ideológiáját. Ezen eszmén belül célom megvizsgálni a magyar könyvkiadás történetét a korszakban, kideríteni, hogyan tudott működtetni, irányítani az állam egy sokrétű, komplex művészetet megjelenítő szférát.

Kiemelt szerepet játszik a vizsgálatban az egyházi könyvkiadás korszakbeli lehetőségeinek feltárása, illetve az elnyomás áldozatainak törekvései a szamizdat irodalomban, amit több, az országban kialakuló mozgalom tevékenységeinek bemutatásával igyekszem szemléltetni.

(A kultúrpolitika kronológiai szakaszolása)

Első szakasz

Az első szakasz 1956 novemberétől kezdődően az 1958 nyaráig tartó időszak. Az 1956-os forradalom leverését követően a hivatalokba továbbra is káderek kerültek. Aczél György 1957 áprilisában művelődési miniszterhelyettes lett, nevéhez köthető a korszak kultúrpolitikája, a „TTT” (Tiltott – Türt – Támogatott). Ennek rendszere 1957. augusztus 6-án született meg, ekkor még tervezetek formájában, de elindult kialakítása.

A kultúra és a művelődés komplex struktúrája azonban kihívást jelentett a pártpolitikának, de ezen sokrétű és elhúzódó előkészületek is hozzájárultak a Kádár-rendszer alakulásához. A hozzáértő szakemberek által folytatott viták megerősítették azt, hogy a kialakuló tervek inkább egy általános, ideológiai megközelítést írnak elő. Teljes mértékben elleneztek a kultúrában megjelenő perszonalitást valló szemléleteket. Fontos szempont volt ez, hiszen ezek kétségbe vonhatták a párttól való autonómiát. A konvenció magába foglalta, hogy a művészeteket minden esetben irányítani kell.

1958. július 25-ére már csak arról nem sikerült az egységes döntéshozatal, hogy ki lenne a legalkalmasabb az irányító szerep betöltésére. Eleinte nagy jelentőségű funkciót tölthettek volna be az úgynevezett művészeti tanácsok, ám végtére a párt nem szimplán az eszmei vezérlést akarta irányítani, de az állami szervek feladatait is ellenőrizni szándékozta. A probléma, hogy a cenzurális feladatokat mely szerv lássa el, szintén nem tudott a tervezet által alapvető meghatározásnak eleget tenni, hiszen annak ellenére, hogy a párt tevékenységei között nem szerepelt a végrehatási intervenció, ez a feladat is végül az ő hatáskörükbe került. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak első szakaszában

Az 1956. augusztus 9-i Párt Bizottság által kibocsátott határozat már érzékeltette a korábbi pártpolitikához viszonyított engedékenyebb kiadási szankciókat. A határozat nemcsak a tiszteletdíjak emeléséről, hanem egy flexibilisebb, változatosabb könyvkiadói

politika kezdeményezéséről szolt. A kiadók önállóságának kiterjesztése, illetve az ideológiai aspektusok mellett az anyagi érdekeltséget is figyelembe vehették, megjelenhetett a nevelés mellett az olvasói igény is. Kiadásra kerülhettek nem csupán szocialista, de „haladó irányzatokhoz” tartozó kiadványok is.

A kádári államhatalomnak sem ideje, sem energiája nem volt arra, hogy a könyvkiadás komplikált rendszerét újraszabályozza, illetve terve sem volt erre egészen 1958 elejéig. Ez azt eredményezte, hogy megjelenhettek olyan magyar írók írásai, akik ezelőtt hosszú évekig a hallgatás kényszerében voltak. Így például Németh Lászlónak, Féja Gézának és Kassák Lajosnak is kiadhatták szerzeményeit. Kiadásra kerültek a magyar irodalom századforduló utáni évtizedeinek meghatározó alkotásai is, olyan szerzők nevei ezek, mint Babits, Kosztolányi, Barta Sándor, Ligeti Károly... Emellett a kiadási tervekben szerepeltek olyan külföldi szerzők is, akik nem a szocialista, hanem a kapitalista társadalomról alkotnak realista képet (Hemingway, Steinbeck...).

A könyvek külső megjelenése is javult. Új indítványozások születtek, melyek a színvonalas olvasási élményt biztosították. Ilyenek például az *Olcso könyvtár*, *Táncsics Könyvtár* vagy a *Kincses Könyvtár* sorozatok.

A szórakoztató irodalom műveinek számát növelték, de emellett megemelkedett az ismeretterjesztő, a politikai és a szakmai könyvek kiadásának aránya is.

Ezen enyhítések hatására létrejött egyfajta versengési kedv is. A nagy kiadók elkezdtek szépirodalmat, ismeretterjesztő irodalmat kínálni, melyet egyértelműen anyagi célból tettek. A változatos, nagy választékú szépirodalom és szórakoztató irodalom meglehetősen sikert aratott. A szépirodalmi kiadványok száma 1956-tól 1957-ig megduplázódott, 422-ről 933-ra nőtt. (Kalmár, 1997)

Második szakasz

Az 1958 nyarától 1962-ig tartó korszak a TTT második szakasza, amely „*Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei*” címmel megjelenő központi bizottsági rendelet végleges dokumentumának kiadásával kezdődött. Ezen irat a TTT kultúrpolitika gyakorlati kezdetét jelentette.

Az időszak legmeghatározóbb jellemvonása az újraszabályozás volt. Ellenkező állásfoglalások indultak meg a belső intézményrendszerben, egymásnak ellentmondó elvek kerültek dokumentációra (progresszió–megtorlás, liberális nézetek–konzervativizmus...).

Az állam által erősen irányított és ellenőrzött kultúrpolitika egyik legnagyobb kihívását a magyarországi kulturális elit jelentette, akik az 1950-es években műveikkel, alkotásaikkal, véleménynyilvánításaikkal a Rákosi-korszak híveinek bizonyultak. Az 1956-os forradalom leverését követően azonban elindult egyfajta leválás a kommunista-szocialista ideológiát állandósító politikáról, megtagadták a szocialista realizmust terjesztő kultúrát. Az új, vagy már korábban is kedvelt eszmékhez fordultak, amelyeket a kommunista pártpolitika már a kezdetektől fogva elutasított, mint például a revizionizmus ideológiája, a népi irányzatok és a vallásos világeszme. Mindezek különféle retorziókkal jártak, a rendszer 1957 elején felszámolta az újságíró-szövetséget, az írószövetséget és lépésről lépésre megszerezte a kulturális élet vezető státuszait. Emellett bebörtönzések és politikai kivégzések sorozata is zajlott. Mindennek ellenére sem sikerült az értelmiség fölé kerekedniük, illetve megnyerni sem tudták a kultúra ezen rétegét. Számottevő többségük elutasította az együttműködést és passzív ellenállást tanúsított.

Mivel a kulturális elit nagy befolyással bírt a magyar társadalom széles rétegére, illetve a fiatal, újonnan feltörekvő tagjaira, így a pártnak mindenképpen cselekednie kellett saját ideológiája fenntartása érdekében. Terveikben a munkásfolklor megerősítése szerepelt mint megoldás, amely nem a színvonalas kultúrára épült, hanem a munkások számára a párt propagandisztikus, közepes kulturális életet biztosító eszköze volt.

Ezen korszakban a megtorlások általi némaságban az életszínvonal dinamikus fejlődése volt tapasztalható – legalábbis a korábbi évekhez képest –, elterjedőben volt a tanulásra, művelődésre való igény. Több vidéki felsőoktatási intézmény nyílt meg. A szocializmust építő ország sikereket ért el mind a tudomány, mind a sport terén, nemzetközi szinten is. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak második szakaszában

A forradalom leverése után az államnak válaszokat kellett adni a „nyugati” kérdésekre. A kommunista ideológia innovációjának az irodalom lett az áldozata, ugyanis a közvetítés központi ága a filozófia lett. Ezen döntésnek több oka is volt, elsősorban a tudománnyal a tudatra hatottak, míg az irodalom az érzelmekkel befolyásolt. Ugyanakkor a filozófiát, mint tudományágat bizonyítékként használták arra, hogy bemutassák, az ideológia és a tudomány nem egymást kizáró tényezők. Az ideológia tehát eltávolodott az irodalomtól, és azon elv felé haladt, amely kellően komplikált, nehezen és több szempontból értelmezhető. (Gedeon, 2016)

Újra megerősödtek az állami felülvizsgálatok, a párt ellenőrző szerepe ismét nőtt, a kiadók autonómiája ezáltal csökkent. Valamennyi kiadót államosították, mint a Magvetőt, Gondolatot és az OKISZ-t. A Corvina és a Magyar Helikon összevonásával olyan kiadó jött létre, amelyben elegendő kiadói szakember, emellett megfelelő mennyiségű lojális káder vett részt.

Mivel a párt fontos célkitűzése – külsőlegesen – a társadalommal szimbiózisban való együttélés, érdekképviselet, így az igények kielégítése továbbra is fontos szempont volt a párt számára, aminek következményeképpen a továbbiakban is nagy mennyiségű szépirodalmi klasszikus mű kiadását engedélyezték, magyar és külföldi szerzők által írt művekre egyaránt vonatkozóan. Főbb műfajok a klasszikus szépirodalom mellett ekkor az ifjúsági regények, tudományos írások, kémregények. Emellett több idegen nyelvű irodalom is megjelent, mind nyelvkönyvek, mind szótárak formájában. (Kalmár, 1997)

Harmadik szakasz

Agárdi szerint az 1963-tól 1973-ig tartó időszak a „három T” kultúrpolitika harmadik szakasza, jellemzően ezt nevezi a magyar művelődéspolitika nagy időszakának, ebben a periódusban teljesedett ki és ért el meghatározó momentumokat Kádár János a politikájával.

Ezen időszakra jelentős mértékben gyarapodott a nyolc osztályt elvégzettek száma, javulás mutatkozott a családi életmód, fogyasztás és társadalomfejlődés területein. Megnövekedett a továbbtanulni vágyók aránya is. E változások azonban a párhatalomra nézve veszélyeket is hordoztak magukban, ugyanis a fejlődés lehetőségével az autonómia is egyre fontosabb szemponttá kezdett válni a nép számára. Ezt nem engedhette meg a rendszer, ugyanis saját ideológiájukat az egész népnek egyenlően kellett dicsőíteni, illetve hirdetni. Ennek megoldásaként vált jelmondatá Kádár elhíresült mondása, „aki nincs ellenünk, az velünk van”. E szemlélet jegyében kezdték meg a kulturális élet megszilárdítását.

A korszak jellemzője tehát az enyhülés, ugyanakkor az elemi ideológiai tételek, a pártvezetés fontossága, illetve a munkásosztály meghatározott érdekeinek megkérdőjelezhetetlensége továbbra is alapfeltételnek számított. Egyre markánsabb

szerepet játszott a szakértelem, megerősödő nemzetközi kapcsolatok kezdtek kialakulni, emellett a kulturális civil élet és érdekvédelem is kezdett tágabb értelmet nyerni.

A 60-as évekre nagyon megnehezítették a párt feladatát ezen enyhítések következményei, ugyanis egyre elterjedtebbé váltak baloldali eszmék, a hatalmi ideológiával szembenálló koncepciók, amelyek már a párton belül is megjelentek. Aczél György Lukács György rehabilitációjával kísérletet tett az új, modern eszmék további terjedésének féken tartására, de sikertelenül. A mindennapi életet nem érintették meghatározóan a kommunista eszmére vonatkozó szankciók, az új kulturális elit azonban megérezte hatását, úgy az egyetemeken tanrendjében, mint a publikálások cenzurális erejével. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak harmadik szakaszában

Az 1960-as évek közepére a „három T” választóvonalai átjárhatóbbá váltak, leginkább a túrt és támogatott művek tekintetében. Ekkora kialakultak a politikai eszme határai, de ettől függetlenül, a hatvanas évek második felére kétségtelenné vált, hogy a „túr” szekcióba sorolandó alkotások problémát jelentettek, hiszen a marxista ideológiával, ezáltal a párt tőrés határával nem egyezett az újonnan megjelenő antihumanista, nem közérkölcset népszerűsítő irodalom, illetve a művészi színvonal emelésére való folyamatos bátorítás.

A hatvanas–hetvenes évek fordulójára a szovjet–magyar kulturális vezetés közötti egyre feszültebb kapcsolat eredményeként a magyar irodalompolitika helyzete folyamatosan nehezedett, szűkültek a határok. A kiadványok megítélése nagymértékű cenzúra alá lett vonva, mind politikai, mind ideológiai szempontból. Innentől a szabad kutatás már a tőrés csoportjába tartozott.

Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1972. március 28-ai állásfoglalásában megfogalmazódik az irodalom szerepe, amelyet ekkora már sokkal erősebb és szigorúbb felügyelet és cenzúra alá vetettek, melynek oka, hogy a közszórákoztatásban, közoktatásban mindvégig fontos szerepet tulajdonítanak a könyvkiadásnak: *„A kiadók fokozottan tegyenek eleget a korszerű tömegkönyvkiadás követelményeinek, biztosítsák a fontos klasszikus művek, a modern hazai és külföldi irodalom legjelentősebb alkotásainak jelenlétét a könyvpiacra, a tömegérdeklődésre számot tartó ismeretterjesztő művek nagy példányszámú kiadását, az értékes művekre épülő olcsó sorozatokat, a színvonalas szórakozásra alkalmas olvasmányokat, a művelődéshez alapvető lexikális kiadványokat.”* (Gedeon, 2015)

Negyedik szakasz

Az 1974 és 1984 közötti időszak az aczéli kultúrpolitika negyedik korszaka. A korábbi fejlődő szakasz, a lendületes kulturális és életmódbeli fejlődés, a demokratizálódó mozgalmak, a hosszú távú célkitűzések erre az időszakra mindössze elméletek maradtak, illúziók, vágyak. Megindult ugyanis az újrabürokratizálás, a piac hatalomcentralizációja, illetve a konzervativista folyamatok visszaállítása. Negatív hatással volt ez a gazdaságra, az életmódfejlődésre, a társadalmi folyamatok alakulására, illetve a kulturális, tudományos modernizáció haladására is.

Az államhatalom a kultúrát a középpontból való kihelyezéssel próbálta fejleszteni, illetve saját maga által irányítani. Az 1970-es években elhíresült sokszektorúság technikájával próbálta működtetni, amely abból állt, hogy különböző szövetkezeti szektorok vállalják ezen területek igazgatását, felügyeletét. Külsőleg így azt a látszatot kívánták kelteni, hogy a kultúrát mind gazdasági, mind társadalomszervezeti alakulatok is támogatják.

Ám, az e szerveket alakító vezetők továbbra is a párt keze alól kikerülő káderek közül kerültek ki, tehát a valóságban továbbra is az állam volt az egyedüli felügyelet szervezeti egysége. Az egyik legjelentősebb momentumja ennek az időszaknak a „tűrt T” szigorítása. Beszűkültek az engedmények a modernizmus felé, csakis a marxista–leninista társadalomtudomány volt tudománynak tekinthető.

A népi–urbánus probléma a felszín alatt már a kiegyezéstől kezdve szerepet játszott a kormányzati politika és a mindenkori kulturális minisztériumok feladataiban. A 19. század fordulóján viszont teljesen kiesűcsosodott. Az ellentétek 1949 után valamelyest enyhültek, illetve átformálódtak, amely annak volt köszönhető, hogy a munkásosztály vezető szerepét kiemelő politikai rendszer elsősorban az ipari városokat fejlesztő tervei kiegészültek a vidék és a városok közti különbségek megszüntetését kinyilvánító, úgynevezett településfejlesztő politikával.

Két ág kiemelkedése volt jellemző ebben az időszakban. A népi mozgalom a magyarságtudat erősítésére helyezte a hangsúlyt, amellyel megerősödött a külföldi magyarság, – legjelentősebb mértékben – az erdélyi hagyományok, illetve a népviseletek szerepe. Emellett a párt létrehozott a munkások számára egy egyfajta kommersz kultúrát, amely kimondottan a belső szervezeteken belül tudott megvalósulni. A „munkásművelődés” rengeteg anyagi vonzattal is járt, amely tovább rontotta az elitkultúra szerepét, lehetőségeit.

Az 1970-es évek közepétől a kulturális demokrácia látszatának keltése érdekében egyfajta fogalomátalakítás ment végbe, ilyen a népművelés helyetti közművelődés, vagy oktatás helyett közoktatás használata, amely az alsó társadalmi csoportok cselekvéseit próbálta prezentálni. De a gyakorlatban továbbra is a központilag fenntartott kulturális értékek átható terjesztése, demokratizálása volt a cél, de ezek után már az ösztönszerűség látszatának a fenntartásával. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak negyedik szakaszában

A hetvenes évek közepére a helyzet abból a szempontból változatlan maradt, hogy az irodalom a kultúra még mindig fontos részét képezte, ugyanakkor egyre nagyobb problémákat okozott a párthatalom számára a központi ideológiát nem támogató, esetleg annak ellentmondó írások megjelenése.

A Párt Bizottság 1977. december 28-i ülésén a *Jelentés művészeti életünkről* című állásfoglalást fogadták el, amely magába foglalta az irodalom mint érték az embereknek történő eljuttatásának támogatását, ugyanakkor markánsan megfogalmazta a TTT elvekkel járó következményeket is. „*Ennek megfelelően elsősorban a szocialista realista művészetet támogatja, ugyanakkor a bizalomra, a meggyőzésre és az elvi vitákra építő szövetségi politikából eredően teret enged olyan művészeti törekvéseknek, humanista szemléletű alkotásoknak, amelyek a szocialista társadalom számára is értéket jelentenek. Ellenzi, s bár a tiltást mint kivételes eszközt alkalmazza, indokolt esetben adminisztratív eszközökkel is akadályozza a szocializmussal ellenséges, antihumanista, társadalmunk erkölcsi értékrendjét sértő művek nyilvánosságát.*”

Az 1970-es évekre szélesedett az előző évekhez képest változatos irodalmi, művészeti törekvések reprezentációja. Növekedett a szocialista ideológiát közvetlenül vagy közvetve alakító művek száma, illetve a más eszméiségeket bíráló kiadványok is gyakrabban jelentek meg. A párt kiemelten utalt arra, hogy e művek egyrészt az egyetemes, másrészt a szakmai műveltséget kialakító, fejlesztő, magas színvonalú alkotások. (Gedeon, 2015)

Ötödik szakasz

Az 1984-től 1988-ig tartó szakasz, vagyis a TTT legutolsó időszaka jelenti nemcsak az acéli kultúrpolitika, de a Kádár-korszak végét is. Döntő jelentőséggel bíró év volt 1984, ugyanis ezen év tavaszán ment végbe az a politikai átalakulás, amely Aczél György lemondásának okát képezte. Aczél nem tudta jelentős mértékben végrehajtani stratégiai feladatát, amelynek célja a szellemi élet, a kulturális elit ellenzéki szemléletmódjának megfékezése, illetve visszafordítása volt. Emellett szerepet játszottak még a művelődés-politikai munkaközösség állásfoglalásában megjelenő, a párt kultúrpolitikáját kritizáló állítások, miszerint a művészetek területén ideológiai bizonytalanság, értékválság, befelé irányuló mozgás az uralkodó szemléletmód, illetve a kommunisták kikopása eredményeként ellenzéki eszmék veszik át az uralkodó helyeket, amely az egységes művészeti szervezetek működését ellehetetleníti. Ezen bírálat következményeként Kádár ellenfordult Aczállal, korábbi szövetségesével, így utóbbi 1984 októberében lemondásra kényszerült.

A hatalom és a kulturális elit közti összhang a hetvenes évekre teljes mértékben felborulni látszott, új irányelvei nem jöttek létre a kultúrpolitikának. 1986–87-től érzékelhetővé vált a korábbi rendszerek összeomlása, a hatalom már nem formált új struktúrát a művelődéspolitikának, csak visszamenőleg reflektált az eseményekre, amelynek következménye, hogy felfogásbeli kultúrpolitikáról innentől kezdve nem beszélhetünk. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak ötödik szakaszában

1986-ban egy, az irodalomról, illetve a könyvkiadásról szóló értékelést hoztak nyilvánosságra, amelyben a nyitott, változatos irodalomról beszélnek. A magyar nép egyre szélesebb rétege élhet az olvasás, tanulás lehetőségével. Ugyanakkor problémát is okozott nekik a kiadók nyereségorientáltságra épülő politikája. A TTT kultúrpolitikában is akadt kivetnivaló, hiszen az állami támogatású kiadók által megjelent gyenge és közepes minőségű, illetve akár a párhatalom ideológiájának ellentmondó kiadványok is beleestek a „támogatott” csoportkörbe. A kortárs szocialista irodalom művei egyre kevesebb példányszámmal jelentek meg. „*A hajdani lélekcsereelő céljait feledő kultúrpolitika, mely tizenöt-húsz évvel korábban még egy világméretű, ideológiai keresztesháború csatáit vívta, a 80-as évek közepén már csak a »fellazítás« mumusát felváltó »kommercializálódás« démona és a nyugati tömegkultúra ellen indított szélmalomharcot. Amikor pedig végképp finanszírozhatatlanná vált a kultúrpolitika, bűnbakot keresve a politika végrehajtóit hibáztatták.*”

A megoldást már nem elvi célkitűzésekkel határozták meg, hanem gyakorlatias gazdasági megközelítést választottak, amelyek magukba foglalták a könyvkiadás intézményesült rendszerének helyreállítását, a budapesti fő kiadók mellé néhány újonnan megjelenő vidéki kiadó kialakítását. Ezen tervezetekkel szerették volna fenntartani a már meglévő klasszikus művek olcsó árát, illetve a kiadói tevékenységek feltételeinek biztosítását is. (Gedeon, 2016)

(Az egyház helyzete a Kádár-korszakban) Marx a vallásosságról: „*A kereszténység szociális elvei a gyávaságot, az önmegvetést, a megaláztatást, a szolgálalkúséget, az alázatot, vagyis egytől egyig a csőcselék tulajdonságait prédikálják...*” ([sz.n.], 1959)

Lenin a vallásosságról: „*A vallás a nép ópiuma – Marxnak ez a mondása a marxizmus egész világnézetének sarkköve a vallás kérdésében. A marxizmus szerint minden mai vallás és egyház, mindennemű vallási szervezet mindenkor a burzsoá reakció szerve, amely a kizsákmányolás védelmére és a munkásosztály elkábitására szolgál.*” (V. I. Lenin, 1980)

Ezen megfogalmazások alapján nyilvánvaló tény, hogy a kommunista diktatúra egyik legalapvetőbb célja az egyház önálló szerepének kizárása.

A Kádár-korszak egyházpolitikájának legfőbb jellemzője volt, hogy igyekezett a Rákosi-rendszert átvészelő egyházakat kihasználni a párthatalom érdekeinek érvényesítésére. Kötelezettségeiket szigorú keretek között, ellenőrizve, sokszor jobb körülményekkel, mint az előző rendszerben folytathatták, de ennek ára az volt, hogy az állampárt politikájának erősítésére kellett ösztönözni híveiket. Az MSZMP Politikai Bizottság 1958. június 10-i határozatában megfogalmazták a rendszerváltásig eltartó egyházpolitika alaptételét: *„Mivel az egyházak a szocializmus körülményei között is hosszú ideig létezni fognak, szükséges a szocialista állam és a különböző egyházak közötti együttműködés.”* (Vörös, 2012)

Damásdi Dénesné – a Kiskunfélegyházi Egyesült Protestáns Egyház keretein belül működő Parakletos Könyvesház vezetője – és férje Damásdi Dénes már a rendszerváltás előtti időkben részt vettek a keresztény könyvmissziós mozgalmakban. Legfőbb tevékenységük a határon túli magyarság számára – leginkább az erdélyi térségekben – eljuttatni a keresztény irodalmat. A magyarországi egyházpolitikára Damásdi Dénesné így emlékszik vissza: *„Aki betartották az írott és íratlan szabályokat, azok azért tudtak dolgozni az egyházon belül valamilyen szinten. De nagyon sok volt a besűgő, és a felső vezetésben is, tehát az egyházin belül is. Nem is tudom, egyáltalán lehetett-e egyházi vezető [valaki] úgy, hogy ne működött volna együtt az állammal, szerintem lehetetlen volt. Nagyon nehéz utólag a megítélése ennek, mert nagyon sok egyházi vezető azt mondja, nem volt más választása. Így tudott csak működni ennyire is az egyház, hogy együttműködtek.”* (Melléklet)

Egyházi könyvkiadás

A három történelmi egyház saját kiadókkal rendelkezhetett a kommunista évek alatt is, amelyek működését az államhatalom rendkívül erős ellenőrzése, szabályozása jellemezte.

A szocialista diktatúra évtizedeiben az egyházi könyvkiadás, sok más alapvető egyházi terület mellett, szintén erős államhatalmi ellenőrzés alá volt szorítva. Az egyházak arra voltak kötelezve az állam által, hogy különböző kiadói tevékenységeiket csupán egyetlen központi szervezeten keresztül hajtsák végre. Az egyház által kiadni kívánt könyveket minden esetben az Állami Egyházügyi Hivatal engedélyéhez kötötték. A közvetlen cenzúra mellett még az is nehezítette a könyvkiadást, hogy a miután egy kiadvány megjelentethetőnek nyilvánult, annak számát is korlátozta az államhatalom. A diktatúra fokozatos, bizonytalan enyhülésével az egyházi könyvkiadás mértéke és ereje csak lassan és kis lépésekben tudott növekedni, fejlődni. (3.[sz.n.] [é.n])

Római katolikus egyház

A Szent István Társulat 173 éve játszik központi szerepet a katolikus egyház intézményeként. Nem csupán könyvkiadóként működött, ugyanis kiemelkedő szerepet vállalt a magyar közoktatás, kultúra és tudomány sokrétű területein. Tagjai voltak olyan neves személyek, mint Eötvös József, Semmelweis Ignác, Liszt Ferenc vagy Deák Ferenc. Fő arculata ugyanakkor mindvégig a könyvkiadás maradt.

Fejlődésének azonban a II. világháború utáni hatalomváltás, a kommunista diktatúra útjában állt, amikor nyomdáját államosították, üzleteit elvették, folyóiratait betiltották, ellehetlenítették az addigra kialakuló mozgalmas társulati életet, emellett a könyvkiadást is minimálisra korlátozták.

A kisajtolt alkalmazkodás évei alatt óriási küzdelem árán, nehéz körülmények között sikerült a megjelentethető példányszámokat nehézkesen növelni. (1.[sz.n.] [é.n])

Református egyház

A Magyarországi Református Egyház képviselőjében a Kálvin János Kiadó volt és mai napig is ezen kiadó a hivatalos egyházi intézmény. A Református Sajtóosztály működött 1948-ig, majd annak jogutódjaként született meg a Kálvin Jánosról elnevezett kiadó. A magyar nyelvű protestáns Biblia, valamint a református egyház életéhez és missziójához szükséges kiadványok kiadója, terjesztője. (2.[sz.n.] [é.n])

Evangélikus egyház

Az evangélikus egyház 1983-ban kapott arra engedélyt, hogy önálló gazdálkodási részleggé működtesse az Evangélikus Sajtóosztályt. Ez az enyhülés időszakának egyik jele volt, ugyanis ebben a periódusban kisebb mértékű fellendülés volt tapasztalható a könyvkiadás területén, valamelyest több és többféle egyházi kiadvány jelenhetett meg. Az evangélikus egyházban azonban leginkább a rendszerváltozás utáni időszakra tehető a kiadói tevékenység nyitánya, amikor a kiadások engedélye mellett a saját kiadásaira való olvasói igény is megnövekedett. (3.[sz.n.] [é.n.])

Az egyházi szamizdat

Varga Lajos váci segédpüspök így nyilatkozik az egyházban működő szamizdat kialakulásának fontosságáról, szükségességéről: „1945, majd pedig 1948 után még erőteljesebben, mint a korábbi időszakban, nyomtatott katolikus sajtótermékek hiányában, gép- vagy kéziratok formájában katolikus tartalmat tükröző írások előállítására volt szükség. Ez felelet volt arra a speciális kihívásra, hogy 1945-ben Magyarország a Szovjetunió érdekszférájába került, ami egy harcos, diktatórikus jellegű, marxista-leninista alapon álló ideológiára épült. Amikor ebben az időszakban a katolikus és más egyesületek működése lehetetlenné vált, valamint a katolikus oktatási rendszert az állam megszüntette, a szamizdatirodalom megteremtése szükségszerű volt. Továbbá a katolikus könyvkiadók korlátozása és a szigorú állami cenzúra akadályt jelentett abban, hogy legálisan adjanak ki katolikus tartalmakat. Emellett párhuzamosan létrejöttek a katolikus jellegű „sejtközösségek” vagy későbbi nevükön kisközösségek, amelyek számára szükség volt irodalomra, de ezt természetesen az üldözés miatt hivatalos úton nem lehetett kiadni.” (Bölonyi, 2022)

Az egyházi szamizdat mozgalmak közül jelen írásban három jelentős megmozdulásról esik szó.

A Váci Egyházmegye szamizdatirodalma

A szamizdatirodalom létrehozása és terjesztése az egyházmegyében, mindenekelőtt a szerzetesrendekhez köthető. A rendek közül is meghatározó helyet foglaltak el a piaristák és a jezsuiták. Az egyházmegyes papság köréjük csoportosult. Nagy fontosságú szerepet játszott a hódmezővásárhelyi jezsuita ház és a hozzá tartozó személyek. Több irodalmat a hitoktatás és a keresztény nevelés szükségessége hozott létre. A sokszorosítás stencilgéppel történt, amelyet később a kiskunfélegyházi Szent István-templom orgonájában rejtettek el. A Váci Egyházmegye papjai közül például Szabó László kapcsolatban állt az illegalitásban működő jezsuitákkal, de egy házkutatás során a nála lévő irodalmakat felkutatták. 1948-ban az egyházi iskolák államosítása miatt az Actio Catholica Endrey Mihály vezetésével létrehozott egy kiscsoportos mozgalmat. A mozgalomba Himfy Ferenc egyházmegyes pap és a kiskunfélegyházi Magó Filoména kalocsai iskolanővér kapcsolódtak be. Bulányi György piarista szerzetes nevéhez köthető az irodalom, amelyet a Váci Egyházmegyében gépeltek és terjesztettek. Olyan szerzetesrendek,

amelyek illegális módon kényszerültek élni, mint például a keresztes nővérek, 1978-ban rendtagjaik számára olyan irodalmat hoztak létre, mely az általános testületi irányelveivel próbálta megújítani tagjait a II. vatikáni zsinat gondolatosságával.

„Egy éjszaka az állambiztonság emberei betértek a vácrátóti templomba és az ott elrejtett kéziratok közül mintapéldányt is vittek magukkal. A Kerkai által terjesztett szamizdatirodalom: Üzenetek a sivatagból; Szociológia I-II; Valóban könnyezett a Madonna Szirakúzában; Papini útja; Indonézia válaszában; Kína katolikusainak sorsa; Tanulmány az abortuszról és az óvszerhasználati tanfolyamokról; Aki hisz és magyar; az legyen katolikus; Erdély egyetlen püspöke; Crociata della Bonta; XII. Pius pápa karácsonyi szózata és megnyilatkozásai a magyarság érdekében 1956. október 23-a óta. Az állambiztonság összesen 11 művet sorolt fel mint államellenes, izgató anyagot Kerkai Jenővel kapcsolatban 1962-ben egy összesítő jelentésben.” (Bölonyi, 2022)

Bokor szamizdat

Bulányi György piarista páter 1945-ben megalapított egyházi mozgalma, a római katolikus Bokor bázisközösség. A Bokor üldözött és határterületre szorult, egyfajta földalatti egyházként, vallási mozgalomként működött. Kezdeti időszakában 200-300 fő alkotta, majd az 1980-as évekre már közel kétezer fős közösséggé vált.

Megteremtettek egy saját illegális, szamizdatirodalmat. a Bokor-szamizdatokra jellemző tematikát. Kezdeti tevékenységeik közé tartozott a különböző külföldi egyházi dokumentum magyar nyelvre való fordítása (például Suhard párizsi bíboros érsek 1945 után kiadott körlevele), egyházpolitikai írások népszerűsítése (például Bulányi György, Lakos Endre). Sík Sándor korábbi munkatársa, Kardos Klára, a lelkiségről szóló két-kötetes írását, hittankönyveket több korosztály számára, valamint imádságokat és elmélkedéseket tartalmazó kiadványok megjelenítése. Illetve az alapító Bulányi György könyveit is sokszorosították (Szeretet az Isten; Az Isten Országá). Ezek azonban még a Rákosi rendszer „termékei” voltak.

A Kádár korszak ideje alatt a legjelentősebb megmozdulásuk a KARAJ (Karácsonyi Ajándék) kötetek voltak, amelyeket 1971-ben indítottak. Tartalmát a hatvanas években meginduló, a II. vatikáni zsinat szellemiséget jelképező, előrehaladó, a fejlődés irányába mutató nemzetközi folyóirat adta, a Concilium, melyre Bokor időben felfigyelt, s elkezdte néhány cikkének, majd később tematikus számainak lefordítását. Később a többi vidéki „Bokor-központban” is megjelentek, helyi KARAJ kiadványok is. Emellett pedig folyamatosan jelentettek meg egyházi témájú kiadványokat egyaránt. (Csapody, [é.n.]

Külföldi irodalom

Margaret Ann Bash a nemzetközi CEF (Child Evangelism Fellowship, 1937) tagjaként, igazgatójaként kezdte misszióját a vasfüggönyön túli Európában. Célja az evangélium terjesztése volt a kommunista országokban. A CEF 1937-ben Amerikában megalakuló vallási szerveződés, amely missziója kezdetektől fogva az evangélium egyenlő eljutási lehetőségének biztosítása a világ minden területén élő gyermekek számára.

Kiadott írásait lefordították, úgy jutatták el a különböző országokba. A fordítástól a magyar emberek kezébe jutásig hosszú, kihívásokkal teli, és kockázatos út vezetett. A szövegek fordítása Magyarországon történt, amely során egyszerre megtörtént a lektorálás folyamata is. Miután elkészült a nyomtatásra kész anyag, azt Bécsbe szállították, majd onnan továbbküldték Svájcba, ahol az Európai Gyermekevangelizációs Nyomtatási Osztály elvégezte a nyomdai feladatokat. Onnan visszavitték a nyomtatványokat Bécsbe. Bécsből titkos futárszolgálatok szállították a már magyar nyelvű irodalmat Budapestre.

Nem volt egyszerű feladat, sokszor elkobzások áldozataivá váltak a határon, ilyenkor egy ideig nem lehetett újra próbálkozni. Az első magyar nyelvű gyermekénekeskönyv 1977-ben készült el.

Ezen szervezet a Vohmann Péter által vezetett Evangéliumi Kiadóval volt fő kapcsolatban. (Bash, 2010)

„Sok egyéb kiadvány napvilágot látott, ezeknek nagy részét az Evangéliumi Kiadó adta ki, amelyek leginkább hitméllyítő könyvek, akik nem magas teológiai [művek], hanem az egyszerű ember számára is megérthetőek, hogy a hitüket erősítse, a napi bibliaolvasást érthetőbbé tegye vagy, hogy a napi kegyességüket segítse az embereknek. Nagyon sok ilyen jellegű könyv jelent meg, legtöbbször Németországban, a központjukban. Én úgy gondolom, valószínűleg nemcsak magyarul, hanem mindenféle kelet-európai nyelven, vagyis ők ezt misszióknak is tartották, hogy a könyvek nagy részét lefordították különböző nyelvekre. Aztán valahogy bejuttatták a határon és biztos is, hogy mindenféle nyelven, mert nekem is egy csomó ilyen könyvem van otthon és mindegyik hátulján ott van a H betű, vagyis mindegyik[en] ott volt az ország jelzés, mert ők nem ismerik ugye ezeket a nyelveket... Valamilyen úton-módon átjuttatták a határon olyan emberekhez, akik annyira nem féltek vagy központi figurái voltak annak a tevékenységnek. Ezek nagyon különböző kiadású[ak], fordításúak, olcsók voltak, tehát látszott, hogy voltak olyanok, amit például külföldön élő, már nem annyira jól beszélő magyarok fordítottak... De mindenesetre jó volt, hogy voltak és léteztek ezek a könyvek. Úgyhogy ilyen könyvekkel is volt kapcsolatunk. Jutottak hozzánk is, Dénes [a férje, a kiadó megalapítója] szüleihez is, erre is emlékszem, hogy nekik is voltak ilyen külföldi kapcsolataik. Ezek sokszor ilyen meghatározhatatlan úton-módon kerültek oda, sokszor nem is törekedtek arra, hogy tudjuk, hogy mi honnan van, senki nem is kérdezte, azért hogy ezeket a szálakat minél kevésbé lehessen felderíteni. Tehát ha volt valakinek, nem kérdezted, hogy honnan kapta, mert nem az volt a lényeg, hanem az, hogy minél több helyre eljussanak ezek a könyvek.” Emlékezett vissza Damásdi Dénesné. (L. Melléklet)

(Összegzés) A magyarországi kultúrpolitika 1956–1988 tartó időszaka annak ellenére, hogy bizonyos enyhülést hozott a korábbi totális diktatúra rendszeréhez képest, azért továbbra is diktatúra maradt. Az államhatalom befolyása markánsan leszűkítette a kulturális elit lehetőségeit. A művészi szabadság elidegenítésének rengeteg művész áldozata lett.

A könyvkiadás struktúrájában érzékelhető a szükségesség, így az állam óvatos szankcionálása is. Az irodalom egy olyan szegmense a művészetnek, amely nem csupán a szórakoztatás igényeit elégíti ki, de a tudományt is képviseli. Tehát az államnak különös bánásmódot kellett alkalmaznia e területtel, hiszen meghatározó volt a funkciója a jövő generációk ideológiai meghatározásában is. Megfigyelhető, hogy a korai szakaszokban kialakuló könyvkiadási kultúra a rendszer végéig megtarthatta szerkezetét, ami azt engedte feltételezni, hogy az államhatalom bízott a kulturális elit döntéshozó képességeiben szűken erre a területre vonatkozóan.

A későbbi szakaszokban érzékelhető az „új elit” megerősödése, akik már a korszak neveltjei voltak. Egyre több, az ideológiába beilleszthető írás született. A korai elit azonban csak kis mértékben tudták befolyásuk alá venni, ami egyre feszültebbé tette a kultúrpolitika helyzetét. Illetve a nyugat hatására, a modern irányzatok beszivárgása még inkább megnehezítette az állami szervek dolgát, amely a felülvizsgálatok folytonos igényét eredményezte. Mint látszik is, e modernizálódó folyamat megszüntetése

sikertelen volt, hiszen egyrészt a művészek a szankciók ellenére ellenállást tanúsítottak, emellett ezek egyre nagyobb megjelenésével egy időben megindult a hatalom kultúrpolitikájának összeomlása is.

Ugyanakkor nem lehet a rendszer pozitív hatásait sem figyelmen kívül hagyni, hiszen a magyar irodalomtörténetben nagy előrelépések következtek be ezen időszakban. A kiszélesedő irányzatok, a megnövekedett példányszámok, a könyvkiadást, könyvterjesztést elősegítő mozgalmak, illetve a könyvekhez való kedvező áron való hozzáférés mind hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon elterjedjen az olvasáskultúra, s a társadalom minden rétege, korosztálya megtalálhatta a számára megfelelő olvasmányt.

Az egyházi könyvkiadás szinte teljes ellehetlenítése eredményeként az egyházi szamizdat virágkorát élte ezen időszakban. A kor technikai vívmányainak fejlődésével arányosan nőtt a „földalatti kiadványok” száma. Jelen dolgozat három konkrét mozgalmat érint. Mindhárom legmarkánsabb jellemzője a szükségesség. Az állam marxista–leninista ideológiája teljesen kizárja a hittételek terjesztését, azonban az egyházon belül ez elhagyhatatlan. Két meghatározó momentum figyelhető meg az egyházi szamizdat irodalomban, egyrészt a legfőbb kirajzolódó probléma, a gyermekek hitre való nevelését szolgáló irodalmak hiánya. Mint látható, erre fektették leginkább a hangsúlyt a tiltott kiadványok népszerűsítésével. Másrészt pedig a módszer egysége, amely a külföldi irodalmak magyarra való fordításával valósult meg.

A Kádár-korszak ideológiája tehát az irodalmi élet színterén is jelentős változásokat generált, azonban a könyvek sajátos, többoldalú hasznossága révén a szektor fejlődését is eredményezte saját eszméi keretein belül.

BIBLIOGRÁFIA

- Bash Margaret Ann (2010): *Psszt! Csak semmi feltűnés!* Budapest, Keresztény Ismeretterjesztő Alapítvány, 180–186. o.
- Böllönyi Gabriella (2022): *Szamizdatirodalom a Váci Egyházmegyében – Beszélgetés Varga Lajos segédpüspökkel*, <https://www.magyarurir.hu/kultura/szamizdatirodalom-vaci-egyhazi-megyeben-beszelgetes-varga-lajos-segedpuspokkal> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Csapody Tamás (é. n.): A Bokori-szamizdat, <https://docplayer.hu/27293096-A-bokor-szamizdat-csapody-tamas.html> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Eörsi László (2008): Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenzúra. *Világosság*, 2008/11–12. szám
- Gedeon Sarolta (2015): <http://doktori.btk.elte.hu/lit/geodeonsarolta/diss.pdf> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Gedeon Sarolta (2016): Kádár János és az irodalom, http://www.magyar-muveszet.hu/upload/userfiles/2/publications/201801/pdf/MM2016_4belivek_kepnelkul_05_gedeon_sarolta.pdf (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Horváth Attila (2014): A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején. *Polgári Szemle*, 2014/1–2. szám. http://epa.oszk.hu/00800/00890/00058/EPA00890_polgari_szemle_2014_1-2_586.htm (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Kalmár Melinda (1997): A kora kádárista könyvkiadás paradoxonjai. *Beszélő*, 1997/2. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-kora-kadarista-konyvkiadas-paradoxonjai> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Kalmár Melinda (1998): *Ennivaló és hozomány*. Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Sükösdői Miklós (2013): A szamizdat mint típuszféra. *Médiakutató*, 2013/2. szám, 9–10. o. https://mediakutato.hu/cikk/2013_02_nyar/01_szamizdat_tipuszfera.pdf (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- V. I. Lenin (1980): *A propagandáról és az agitációról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 88. o.
- Vörös Géza (2012): *Politikai rendőrség és az egyház*, https://mult-kor.hu/20121231_politikai_rendorseg_es_az_egyhaz?pldx=2 (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- [sz.n.] (1959) *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. 4. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 191. o.
- 1.[sz.n.] [é.n] *A Szent István Társulat*, <https://szitkonyvek.hu/leiras/2> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- 2.[sz.n.] [é.n] *Küldetésünk*, <https://www.kalvinkiado.hu/info/rolunk> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- 3.[sz.n.] [é.n] *Történetünk röviden*, <https://www.lutherkiado.hu/magunkrol/tortenet> (Letöltve: 2022. 03. 21.)

MELLÉKLET

Interjú Damásdiné Judittal, a Parakletos Könyvkiadó vezetőjével (2020. július 14.)

Mikor született Dénes bácsi?

1963-ban született.

Milyen családból származott?

Egy egyszerű izsáki parasztcsaládban született. Ketten vannak testvérek, ő volt a kisebbik, a bátyja maradt otthon a gazdaságban dolgozni, ő viszont Debrecenben a Református Gimnáziumban tanult és utána onnan ment teológiára, ott maradt Debrecenben.

Hova köthető a könyvek iránti érdeklődése?

A könyvekkel való kapcsolata oda köthető vagy talán még hamarabb[i], mert határorozottan emlékszem, hogy apukája tanította meg otthon könyvet kötni. Arról fogalmam sincs, miért kellett neki könyvet kötni, de mindenesetre ez egy nagyon régi kötődése. Aztán a teológián volt egy kis házi nyomda, ahol saját jegyzeteket, kajajegyzeteket, meghívókat és mindenfélét nyomtattak. Ő ott kapcsolódott ebbe bele, tanult a nyomdászathoz. A technikai része is nagyon érdekelt, hogy hogyan állítanak elő egy szép dolgot, egy könyvet, tehát innen jön ez a „betítés”, ez a könyves dolog.

Miért Debrecenben kezdte a gimnáziumi tanulmányait?

Azért Debrecenben, mert amikor ő kezdte a gimnáziumot, csak Debrecenben volt református iskola, és akit ez érdekelt, akinek ez fontos volt, mind oda próbált bekerülni.

Milyen tevékenységeket végeztek „titkosan”?

A debreceni időszakban, mert ugye ez még a '89 előtti, tehát a rendszerváltás előtti időszakban volt. Ennek két része van. Az egyik az, hogy Magyarországon nem lehetett egyházi könyveket kiadni, minden felekezetnek volt egy hivatalos kiadója, például a reformátusnak a Kálvin Kiadó. De ugye ők is szigorú keretek között, az állam által is ellenőrzött és jóváhagyott keretek között adhattak ki, így szűk volt a keresztmetszet, amit kiadhattak, [amik] megjelenhettek. Viszont amellet is sok egyéb kiadvány napvilágot látott, ezeknek nagy részét az Evangéliumi Kiadó adta ki, amelyek leginkább hitméllyítő könyvek, amik nem magas teológiai [művek], hanem az egyszerű ember számára is megérthetőek, hogy a hitüket erősítse a napi bibliaolvasást érthetőbbé tegye vagy, hogy a napi kegyességüket segítse az embereknek. Nagyon sok ilyen jellegű könyv jelent meg, ezeknek legtöbbje Németországban a központjukban jelent meg. Én úgy gondolom, valószínűleg nemcsak magyarul, hanem mindenféle kelet-európai nyelven, vagyis ők ezt misszióknak is tartották, hogy a könyvek nagy részét lefordították különböző nyelvekre. Aztán valahogy bejuttatták a határon, és biztos is, hogy mindenféle nyelven, mert nekem is egy csomó ilyen könyvem van otthon és mindegyik hátulján ott van a H betű, vagyis mindegyik[en] ott volt az ország jelzése, mert ők nem ismerik ugye ezeket a nyelveket, és hogy ne keverjék össze, nehogy véletlen más országokba vigyék ezeket. Valamilyen úton-módon átjuttatták a határon olyan emberekhez, akik annyira nem félték vagy központi figurái voltak ennek a tevékenységnek. Ezek nagyon különböző kiadású[ak], fordításúak, olcsók voltak, tehát látszott, hogy voltak olyanok, amit például külföldön élő, már nem annyira jól beszélő magyarok fordítottak. Csak le volt gépelve és gyorsan ki volt nyomtatva, tehát eleve a nyomdatechnika és a kiadás nem volt olyan fejlett, mint ma. De mindenesetre jó volt, hogy voltak és léteztek ezek a könyvek. Úgyhogy ilyen könyvekkel is volt kapcsolatunk. Jutottak hozzánk is, Dénes szüleihez is, erre is emlékszem, hogy nekik is voltak ilyen külföldi kapcsolataik. Ezek sokszor ilyen meghatározhatatlan úton-módon kerültek oda, sokszor nem is törekedtek arra, hogy tudjuk, hogy mi honnan van, senki nem is kérdezte, azért, hogy ezeket a szálakat minél kevésbé lehessen felderíteni. Tehát ha volt valakinek, nem kérdezted, hogy honnan kapta, mert nem az volt a lényeg, hanem az, hogy minél több helyre eljussanak ezek a könyvek. A másik fele, amibe belekapcsolódtunk, a debreceni években, tehát a '80-tól '87-ig terjedő időszakban, amikor Erdélybe kezdtünk járni. Oda is úgy, hogy már voltak ismerőseim, bátyámék, más lelkesek, akik jártak oda ki és vitték mindenféle segítséget. Több része volt ennek a segítségnyújtásnak. Az egyik az alapélelmiszerek, mert elég szűkös volt ott akkor, a lelkesek is elég nyomorúságos helyzetben voltak néha. Tehát alapélelmiszereket, gyógyszereket, Bibliát, könyveket vittünk, meg vittünk némi luxuscikket, ami fizetőszköznek számított, tehát például kávé vagy szappan, amikkel ott például gyógyszerhez lehetett jutni vagy be lehet[ett] jutni az orvoshoz. És akkor ebben volt a Biblia és a könyv dolog is ott. Akkor szerintem nem volt ott egyáltalán egyházi könyv, vallásos dolgok. Bibliát azért nagy hivatalos egyházi kereteken belül kaptak, tehát elvileg lehetett kapni ott kint is magyar nyelvű Bibliát, de soha nem volt akkora mennyiség, hogy ez eljutott volna mindenkihez vagy hogy könnyű lett volna megszerezni. Ez inkább egy ilyen politikai dolog volt, tehát hogy Románia mindig is úgy lavírozott, hogy azt próbálta kifejezetten mutatni, mármint [a] Nyugat felé, hogy nálunk szabadság, vallásszabadság van és hogy lehet. De egyébként meg minden úton-módon akadályozták, hogy bejussanak, például a könyvek, tehát

hivatalosan nem volt kimondva például, hogy nem lehet Bibliát bevinni a határon, de nagyon ellehetlenítették. Rengeteget kellett várakozni, megállították az autót, nagyon sokszor visszaküldtek a határon, ha mondjuk megtaláltak valakinél valamit, akkor nem mondtak semmit, hogy ezért vagy azért, csak kész, menjél vissza. Nem volt nagyon más lehetőség abban a világban, nem volt az, hogy elkezd[esz] kérdezősködni, hogy miért. Ez még más világ volt, tehát mindenféle módon próbálták megakadályozni, hogy keresztyén könyvek vagy bibliák bejussanak. Aztán hogy mi ebbe belekapcsolódtunk, nehéz is erre visszagondolni meg elmondani, mert tényleg olyan sokszor megmagyarázhatatlan módon alakultak a dolgok meg a szálak, tehát sokszor nem is tudta az ember, hogy ki-mi honnan van. Voltak külföldiek, mi inkább hollandokkal voltunk kapcsolatban, holland missziós szervezetek, akik szintén jártak, de ők még jobban, még nehezebben tudtak átjutni a határon, átvinni dolgokat. Nagyon sokszor az volt, hogy eljöttek Magyarorszáig egy megpakolt autóval, itt kipakolták és egy kisebb adaggal próbálkoztak átmenni. Sokszor volt, hogy nálunk lerakták és mi majd szintén kicsinként áthordogattuk a határon. Nagyon különbözőek voltak az időszakok, voltak, amikor nagyon packáztak a határon, akkor tényleg mindent elvettek, semmit nem lehet[ett] átvinni, de volt olyan, amikor jobb volt. Volt, amikor egyáltalán nem lehetett, akkor jött az ilyen kristálycukros zacskóba való csomagolás, meg tejporos dobozba, azok elég veszélyesek voltak. Volt egy ilyen időszak, egy-két év, amikor semmit nem lehetett vinni, és akkor mi benne voltunk ezekben a dolgokban, abban az időszakban tényleg nagyon sokat jártunk, ott is volt néhány veszélyhelyzet, nem mindenki merete felvállalni, hogy oda vittünk dolgokat, hogy hozzjuk magyarországiak mennek, úgyhogy nekünk is megvoltak a kapcsolataink, hogy kik azok, akikhez lehet menni, akikhez le lehet rakni ezeket a dolgokat. Ők megint adták tovább, terítették a dolgokat.

Ezekbe az erdélyi kiutazásokba együtt kezdtek bele?

Igen, én '80-tól voltam ott, akkor kezdtem a gimti, ő akkor volt negyedikes, három év csúszásban voltunk. Szerintem abban az évben, vagy valahogy úgy kezdtük el, arra nem emlékszem, hogy előtte lett volna, szerintem együtt mentünk ki először. Talán egyszer-kétszer, mert a bátyám, aki ott tanít, vele mentünk ki először, ő vezetett bele ebbe az egész világba, majd utána mentünk egyedül is. Ő is akkor került oda – vagy előtte egy évvel, azt már nem tudom. Szóval alapvetően együtt kezdttük ezt az egészet.

Félték?

Ez egy jó kérdés, most így visszagondolva azt gondolom, hogy nem fogtuk fel az egésznek a súlyát és veszélyét. Maga a román határon való ácsorgás, várakozás egy nagyon rossz élményként maradt meg, tehát sötét van, hideg van, nem lehet tudni, meddig kell várni, nem tudod, mi lesz a vége, átengednek-e vagy nem. Ha nem engednek át, akkor vissza kell menni, valahol lepakolni, hogy átmegyünk egy másik határra, ami azért másfél óra, ott megpróbáljuk újra. De, akkor még peccsételték az útlevelet és az úgy működött, hogy a magyar határon belepeccsételték, hogy elhagyták az országot, a román határon pedig, ha nem engedtek át, belepeccsételték, hogy nem mehatsz be, tehát mindennek nyoma volt, elmentünk egy másik határra, annak már nyoma volt, hogy mi már egyszer ma próbálkoztunk, de ennek ellenére volt olyan, hogy a másik határon átengedtek. Tehát, ennek nem volt egy szigorú törvénye, hogy tudat volna, hogy mi következik, nem volt olyan, hogy tudtad, hogy nem szabad Bibliát kivinni, és ha megtalálják, akkor tudod, mi a következménye. Ez nem volt így kimondva. Az egyik határon nem engedtek át, akkor mentünk a másikra. Mi általában Nagyváradra mentünk Ártádnál, ha ott nem engedtek, akkor átmentünk a gyulai határra. Nem lehetett tudni, hogy miért van, melyik lábbal keltek fel vagy mi bajuk volt. Szóval ez a várakozás nem jó élményként van meg bennem. Tehát tény és való, hogy ilyenkor mindig volt bennem valami félelem, de valahogy fiatalok voltunk meg lelkesek, örültünk, hogy segíthetünk. Akiket ott kint megismertünk, azok nagyon jó fej emberek voltak, nagyon szerettük őket, barátságok alakultak ki, szóval ezek fontosak voltak számunkra. Szóval voltak azért neccesebb dolgok is, de azért elment.

Emlékszik esetleg konkrét rizikós helyzetre?

Éppen a bátyám, aki a Debreceni Gimnáziumban igazgató, most megy nyugdíjba, ajándékba egy emlékönyvet írunk neki, rokonok, barátok kollegák írnak sztorikat bele, és oda írtam ezt a történetet. A román határnál ilyen köbeton, olyan dohányzóasztal magasságú padszerűségekre kellett mindig kipakolni az autóból a cuccokat, ha átnézték az autót. Egyszer mentünk így Dénes, a bátyám meg én. De ez egy olyan időszak volt, mikor nagyon szigorúság volt, átnézték mindent. Amikor itthon bepakoltunk, akkor Jóska bátyám egy ilyen koszos, szakadt reklámszatyorba néhány Bibliát, könyvet berakott az autóba, mondván főlősleges eldugni, ügyis átkutatják az egész autót, hátha átmegy. Akkor is nagyon sokáig álltunk, láttuk, hogy minden autóból mindent kipakolnak, aláfekszenek, láttuk, hogy elég reménytelen dolog. Mikor mi odakerültünk, jött a határőr, mondja, hogy akkor oda pakoljunk ki és ki kellett üríteni az autót. Nekiálltunk kipakolni, akkor Jóska fogta azt az ominózus reklámszatyrot és a pad melletti kukába (mert úgy volt, hogy egy pad, egy kuka, egy pad egy kuka...) belerakta. Mi próbáltunk nem odanézni, úgy voltunk, hogy jól van, akkor ennek ennyi. Jött a város, áttúrta az egész autót, csomagokat. De ugye nem talált semmit, mert ugye ott már csak ruhák meg kaják voltak, nem volt tehát semmi olyan. Akkor mondta, hogy pakol-

hatunk vissza. Mi nekiálltunk fordultunk oda-vissza, Jóska bátyám benyúlt a kukába, kivette a zacskót és berakta az autóba. És nem vette észre senki, úgyhogy ez egy ilyen jó történet volt. De volt olyan is, hogy megmotoztak minket, szóval nem lehetett tudni, hogy mit keresnek, vagy mit nem. Aztán egyszer volt olyan, akkor én nem voltam ott, csak mesélték, hogy Szatmár mellett történt. Akkor az volt, hogy nem volt szabad ott aludni külföldieknek az ottaniaknál. Ezzel próbálták őket ellehetetleníteni, terrorizálni, hogy úgymond nem fogadhatnak külföldi szállóvendéget, mint a olyan fekete szállásadás lenne, így gyakorlatilag a rokonok, barátok sem alhattak ott, hanem elvileg, úgymond kötelező volt szállóába menni. Ha beállt egy autó valahova, akkor könnyen ellenőrizték, megnézték, vagy ha besűgő volt a szomszéd, feljelentette az illetőt. Dénes beállt egy udvarba az autóval és a házigazdával elmentek istentiszteletre. Nem zárta be az autót és mikor visszaérték, akkor a felesége otthon volt az illetőnek és mondta, hogy itt voltak a rendőrök és belenyúltak az autóba és elvitték az útlevelét. Akkor ő ment a rendőrségre, ott ment a huzavona. Mondta neki a rendőr, hogy nem szabad beállni külföldi autóval és biztos feketéznek. Mondott neki egy horribilis összeget, hogy annyit kell fizetni. Dénes persze nem akart fizetni, és mondta, hogy neki nincs pénze. A rendőr mondta neki, hogy menjen panaszra a konzulhoz Kolozsvárra. Dénes mondta, hogy útlevél nélkül nem utazhat, nem tud sehova menni. Szóval ment az oda-vissza szóváltás. Végül valamennyi pénzt, de nem, amennyit mondott, elővett és mondta, hogy ennyi pénze van, nincs több, ő addig el nem megy innen, ameddig nem adják vissza az útlevelét. Egy darabig morgott a román rendőr, de a végén visszaadta. Tehát ez ilyen kutya-macska játék, ez az egész arra ment ki, hogy elvegyék az emberek kedvét, hogy menjenek. Nem volt nagy dolog benne, de állandóan packáztak. Meg mondom az, hogy visszaküldtek a határon, az rendszeres volt, annyit mondvá, hogy menjél vissza, természetesen nem tudtak magyarul, pedig egész biztos, hogy tudtak, de akkor nem voltak hajlandók megszólalni, csak románul. Nem is tudtál velük kommunikálni.

Említette, hogy holland kapcsolatok is voltak. Velük hogyan tudtak együttműködni?

Hollandiából idehozták nekünk a dolgokat, főleg mikor már Kiskunfélegyházára kerültünk (1987), mert Debrecenben nem volt nagy hely, de itt már béreltünk komoly nagy raktárakat, ahol tudtunk tárolni, amiket a hollandok kamionokkal hoztak. (De ezek nagy része élelmiszer, ruha voltak.) Akkor már tényleg nagyon rossz állapotok voltak Romániába, tehát egyre romlott a gazdasági helyzet, tehát azért is lett végül ott a forradalom, mert nem volt se kaja, se benzin, semmi nem volt. És akkor mi innen kis autóval hordtuk, küldtük, adtuk másoknak.

Voltak olyanok, akik elleneztek ezeket a tevékenységeket vagy hátráltatni próbálták?

Biztosan voltak, de nem tudom és nem is akarom tudni. Épp valamelyik nap kérdezte meg Petya, hogy anya, nem akarod megnézni az állambiztonsági iratokat, hogy milyen dosszié volt rólatok. Mondtam, hogy lehet nyugodtabban alszom, ha nem tudom, melyik lelkész kollega volt, aki szólt rólunk, úgyhogy nem tudom, de egészen biztos volt, mert például mikor itt voltunk Félegyházán és mikor Judit útlevelét csináltattuk hat hónaposan, hogy együtt is tudjunk menni. És akkor be kellett menni érte a hivatalba, mikor elkészült, és kereste az ügyintéző a mappába, ahol kellett volna, hogy legyen és nem volt ott. Kérdezte a másik ügyintézőt, hogy nem tudod, hogy ezt hol keressem, mire a másik halkan, hogy ezek azok, akiknek sok holland ismerősük van. És meglett persze az útlevél. Tehát biztos, hogy volt. Egyébként az a szervezet, akikkel mi kapcsolatban voltunk Hollandiából, az egy olyan szervezet volt (Dorcas), akik eredetileg nem is segélyezéssel foglalkoztak, mikor létrejött, hanem kimondottan ilyen üldözött keresztényeknek, emberi jogi dolgok, majd később kapcsolódott hozzá fizikai segítségnyújtás. Ők nagyon kitanultak voltak, meg, akik jöttek, azokat is nagyon kitanították. Nálunk, mint minden akkoriban, csak utólag állt össze. Mikor elmentek, mondták, hogy csinálhatnak-e rólunk a ház előtt egy képet, ugye a ház előtt. Mikor jött a következő, az megkapta a képet, azért, hogy ne kelljen senkit megkérdőznie, hogy megismerjen minket és a házat is. Erre csak néhány alkalom után jöttünk rá, mikor mindig láttuk a következőnél az előző képet. Gyakorlatilag az se mondták soha, hogy honnan jöttek, tehát, hogy szervezettől. Csak mondták, hogy jöttünk, hoztunk ezt meg azt. Nagyon fura volt. Mikor volt az esküvőnk '87-ben, akkor itt volt[ak] ettől a szervezettől hárman, akikkel, már összeismerkedtünk. Ők meghívtak minket Hollandiába egy hétre, de igazából nem tudtuk, hogy hova megyünk. Tehát nem volt annyira nyilvánvaló (és ugye ez is még '87, a rendszerváltás előtt) hogy egyértelmű, hogy most ez micsoda, vagy hogy működik, csak gondoltunk dolgokat és kezdett összeállni bennünk, hogy ez egy nagyobb szervezet lehet. Persze mikor kimentünk, már egyértelmű volt, de csak ott állt össze nekünk, hogy ez mekkora szervezet, és hogy akiket megismertünk, azok mind ennek a szervezetnek a rész[e]i.

Magyarországon belül volt szükség ilyenfajta terjesztésre?

Mi külföld felé Erdélybe mentünk csak, de tudom, hogy másfelé is mentek, például Kárpátalja felé is, ott is elég ramaty volt a helyzet, mondjuk ott még mindig az. Nekünk Erdélyben voltak kapcsolataink. A segélyezés volt Magyarországon is, de maga a könyv, Biblia az Erdély felé volt. Mert Magyarországon, aki akart, hozzá tudott jutni azokhoz, amik elérhetőek voltak. Magyarországon, azért mondom, megvolt

az egyház, de nagyon be volt szorítva, nem nagyon lehetett ugrálni. Azon kívül, hogy megvoltak az istentiszteletek, misék, egy-két bibliaóra, de azon kívül nem nagyon lehetett mindent csinálni. Ezért is volt, amit mondtam, hogy jött a rendszerváltás, egyből rengeteg minden elindult, és ez ugyanígy majd a könyves részen látszik, hogy gyakorlatilag semmi nem volt, tehát tényleg a református részéről a Kálvin Kiadónak megvoltak az alap hittankönyvek meg Biblia, egy-két könyv, de nagyon nagy igény volt akkor a rendszerváltás után mindenfelé. Így kezdtünk el csinálni, a makettekől a társasjátékon át a könyvekig mindent. Tehát igazából utána volt jobban érezhető az, hogy mennyire semmi nem volt. Nagyon limitált lehetőségek voltak.

Kerültek komolyabb ellentétben a rendszerrel?

Nekünk nem volt komolyabb dolgunk, csak, akiket mondtam is, hogy packáztak, visszaküldtek a határon, elvettek dolgokat, megmotoztak. A határon egyébként különböző helyzetek voltak, az egyik az volt, hogy visszaküldtek, az volt a legegyszerűbb, mert akkor visszamentél, kipakoltad vagy átmentél másik határhoz. Volt olyan, hogy elvettek dolgokat, egyszerűen lenyúlták a vámosok, de olyan is volt, mikor azt mondták, de az csak hülyeség volt, hogy elveszik, mert nem viheted be és majd, ha visszajössz, visszakapod. De persze nem kaptunk vissza semmit, szóval az csak hazugság volt. Úgyhogy azért mondom, mi már nagyon a vége felé voltunk, tehát nekünk komolyabb ilyen összetűzésünk nem volt semmi a szekusokkal.

Őn hogy látta, milyen volt az egyházak helyzete a rendszerváltás előtt?

Akik betartották az írott és íratlan szabályokat, azok azért tudtak dolgozni az egyházon belül valamilyen szinten. De nagyon sok volt a besűgő, és a felső vezetésben is, tehát az egyházin belül is. Nem is tudom, egyáltalán lehetett-e egyházi vezető [valaki] úgy, hogy ne működött volna együtt az állammal, szerintem lehetetlen volt. Nagyon nehéz utólag a megítélése ennek, mert nagyon sok egyházi vezető azt mondja, nem volt más választása. Így tudott csak működni ennyire is az egyház, hogy együttműködtek. Én ebbe a részébe annyira nem látok bele, nagyon fiatalok voltunk és ugye a rendszerváltás előtt két évvel kerültünk ide, ugye '87-ben (Kiskunfélegyházára). És akkor már nagyon a végén volt az előző rendszer, és akkor már nagyon nyitogatták a dolgokat. De azért eléggé be voltak határolva, de például, hogy a templomon belül mi hangzik el, abba annyira nem szóltak bele. De a társadalom felé nem lehetett semmit sem csinálni, és ez is volt szerintem az államnak a politikája, hogy zárjuk be az egyházat a templomba, ott higgyenek, imádkozzanak, de különben ne. Épp így jött el a rendszerváltás, ez változott meg a rendszerváltással, hogy lett egy óriási szabadság. Olyan hirtelen jött szabadság volt ez, ami nem is volt szabályozva, hirtelen mindent lehetett csinálni. Ekkor jött, hogy abban a pillanatban egy csomó egyházi tevékenység, könyvkiadó, abban a pillanatban, ahogy lehetett lépni, egyből beindultak, missziós szervezetek, alapítványok tömege alakult ott 1990–91 környékén. Utána majd jöttek szabályozók, törvények, amikkel próbálták valahogy ezeket mederbe terelni. Mert az elején, például itt is, teljesen kaotikus volt. Először mikor elkezdtek az egész könyves dolgot, volt egy alapítvány, azon belül működött valamilyen szinten ez a dolog, de a szabályozásokkal, szigorításokkal végül az egyház keretén belül folytattuk. Így láttuk akkor jónak.

Volt ennek a segélyezésnek Magyarországon valamiféle hálózata?

Sokan jártunk ki, volt azért egy kör, társaság, mindenkinek megvoltak a saját ismerősei is. Érdekes, például erről jut eszembe egy történet. Alapvetően mindenki bizalmatlan volt az egyházi vezetéssel kapcsolatban, mert az volt, hogy mindenki sáros, közreműködnek a titkosszolgálatlalt, az állammal. Dénesnek volt egy tanárja a teológián, Pásztor János professzor, akivel ő nagyon jóban volt, emberileg is jó baráti kapcsolatuk volt. Ő is kicsit kilógott ebből a nagyon beskatulyázott világból. Egyébként előtte Afrikában voltak, Kenyában tanított azt hiszem az ottani teológián, szóval ő is mindenben benne volt. Sokat mesélt neki Dénes az erdélyi dolgokról és egyszer rávette, hogy jöjjön velünk egy körútra. Ezek ilyen háromnaposak voltak, mentünk lelkésztől ismerősökig mindenfelé. Ez nagyon érdekes, ahogy az ottaniak reagáltak. Senki nem tudta, hogy ez az „idegen” (teológiai professzor), hogy ő most ki, kivel játszik és nem egy besűgő-e. Érzékelhető volt azon az úton, hogy úgy nem tudják hova rakni a helyzetet és mindenki nagyon óvatos volt. Ez nagyon furcsa emlékként maradt meg bennem, hogy ilyen bizalmatlanság volt az emberekben. Igazából tényleg csak azokban bíztak meg, akiket nagyon jól ismertek és tudták, hogy ki ki. Tehát szerintem mindenkinek megvoltak a maga ismerősei. Rengeteg ismerősi, baráti, rokon kapcsolat volt azért Magyarország és Erdély között. Most attól, hogy 100 éve másik országhoz tartoznak, nagyon sok kapcsolat megmaradt, nagyon sok ember, millió magyarországról beszélünk. Voltak testvér-gyülekezetes kapcsolatok, ezt egy kicsit mesterségesen is erőltette az egyház, vagy próbálta, hogy megmaradjanak a kapcsolatok. De voltak komolyabb gócpontok, akiket mindenki vagy sokan ismertek. Mi a Visky családdal, Visky Feri bácsiékkal voltunk nagyon jó kapcsolatban. Akkor már nyugdíjas volt és itt voltunk Nagyvárad külterületén, tehát közel voltak. Mi oda nagyon sokat mentünk, nagyon sokan jöttek is hozzájuk. Ő egy központi alakja volt ennek a dolognak, akivel nehezen tudtak mit kezdeni, miután több évet töltött a börtönben, a családját kiteportálták a '60-as években. Tehát nyugdíjas korában megúszták már kisebb dolgokkal, néha az egész könyvtárát elvitték. Óvatosnak kellett lenni, de ők nagyon központi család voltak. De minden városban voltak [olyanok], akik merték vállalni, hogy hozzá

Az utazások anyagi részét miből fedezték?

Volt benne mindenféle. Mikor Debrecenben voltunk, Dénes dolgozott a nyomdában, amiből kapott fizetést és tudom, hogy annak a nagy részét erre költöttünk, hogy bevásároltunk kajából, könyvekből. Utána, kapcsolatba kerültünk ezzel a holland szervezettel, akikkel elég sokáig dolgoztunk együtt, akkor ők is támogattak pénzbeli támogatással is. De volt pár év, mikor ez nagyon nagy volumenben ment, tehát volt, hogy minden második héten mentünk Erdélybe. Akkor már azért mások is voltak, de nem hivatalos szinten, hanem csak a gyülekezetbe[n], vagy a baráti társaságba[n], akik tudták, hogy járunk ki, ők is adtak erre a célra. De ez, ahogy mondom, nem volt hivatalos, tehát kockásfüzetbe jegyeztük fel. Volt, hogy egyik úton feljegyeztük, hogy valakinek milyen gyógyszerre van szüksége, a következő alkalomra megpróbáltuk beszerezni és vittük. Ez[ek] egy teljesen alulról szerveződő, baráti, ismeretségi, gyülekezeti körökből összeadott pénzek voltak, meg ugye a holland missziós szervezet.

Mennyi időt kellett áldozniuk ezekre?

Ez rengeteg időt elvett. Mikor Félégházára kerültünk, itt volt egy-két olyan fiatal, voltak ilyen katonaság helyett ilyen polgári szolgálatos fiúk, a rendszerváltás után, akkor őket is bevontunk, akkor nem mindig mi mentünk, hanem volt, hogy ők mentek egyedül. Másokat is próbáltunk bevonni a dologba, de nagyon sok időt és energiát vett igénybe. Ez még a gyerekek előtti időszak volt, utána én már nem nagyon tudtam menni. Utána Dénes ment, vagy próbált valakiket beszervezni. De utána ez már egyre csökkent, mert egyrészt nem volt már többre idő, lehetőség, építkeztünk, jöttek a gyerekek. Meg, hát ott is változott a helyzet, tehát a rendszerváltás után két-három évvel azért már normalizálódott, elérhetőek voltak ott is a dolgok. Folyamatában változott meg, de ez leginkább ez a rendszerváltás előtt, illetve utána. Azért is van ez a nagyon sűrű dolog, ugye '89-'90, mert ugye akkor megnyílt a határ, akkor tényleg lehetett menni, nem nagyon packáztak már, viszont nagyon nagy szükség volt kint. Nagyon nagy nyomorúság, szegénység volt, mire ők a rendszerváltásig eljutottak, nagyon leamortizálták az országot.

